

سیاست خارجی ترکیه در خاورمیانه: بنیان‌های محافظه‌کارانه، تجدیدنظرطلبانه و ایدئولوژیک^۱

سیدجلال دهقانی فیروزآبادی*

نجمیه پوراسمعیلی**

چکیده

در این مقاله با هدف بررسی و شناخت ماهیت سیاست خارجی ترکیه در خاورمیانه و با کمک روش‌های تحلیل اهداف و تحلیل روند، به مطالعه اقدامات و اهداف سیاست خارجی ترکیه از سال ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۸ پرداخته شده است. آنچه طی مطالعات انجام شده به دست آمد، نشان دهنده آن است که برخلاف آنچه در سایر منابع آمده است، سیاست خارجی ترکیه یک ماهیتی نیست بلکه سیاست خارجی این کشور در حال حاضر، به صورت همزمان دارای ماهیت چندگانه و چندبعدی است؛ به گونه‌ای که برخی اقدامات و اهداف ترکیه بیانگر ماهیت محافظه‌کارانه این کشور در عرصه سیاست خارجی است و برخی دیگر از اقدامات و اهداف آن، نشان دهنده ماهیت تجدیدنظرطلبانه و یا ماهیت ایدئولوژیک سیاست خارجی این کشور است. ترکیه در راستای سیاست خارجی محافظه‌کارانه خود از ترتیباتی که به تدریج و طی دوره‌های طولانی حاصل آمده راضی است و در پی حفظ آنها است. این کشور در راستای سیاست خارجی تجدیدنظرطلبانه از بخشی از وضع موجود ناراضی و به دنبال تغییر آن و ایجاد وضع و نظم مطلوب است. ترکیه در راستای سیاست خارجی ایدئولوژیک خود نیز به دنبال دگرگونی در هنجارهای نظم موجود در منطقه و سلطه بر منطقه و برتری جویی ایدئولوژیکی است.

واژه‌های کلیدی: سیاست خارجی، ترکیه، ماهیت، رویکرد محافظه‌کارانه، رویکرد تجدیدنظرطلبانه، رویکرد ایدئولوژیک

۱. مقاله مستخرج از رساله دکتری

jdeghani20@yahoo.com

* استاد روابط بین‌الملل دانشگاه علامه طباطبایی

** دکترای روابط بین‌الملل از دانشگاه علامه طباطبایی، (نویسنده مسئول)

Nj.poresmaili@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۴/۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۹/۲۹

فصلنامه روابط خارجی، سال دهم، شماره سی‌وهشتم، تابستان ۱۳۹۷، صص ۱۰۴-۷۵

مقدمه

مسئله‌ای که این مقاله به دنبال بررسی آن است، عبارت است از شناسایی ماهیت سیاست خارجی کشور ترکیه به عنوان یکی از قطب‌های قدرت در منطقه خاورمیانه، با توجه به اقداماتی که این کشور از سال ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۸، در منطقه خاورمیانه انجام داده و اهدافی که دنبال می‌نماید. به منظور شناخت اهداف و تحلیل اقدامات سیاست خارجی ترکیه در منطقه، در جهت گردآوری و تحلیل داده‌ها از روش تحلیل روند استفاده می‌شود. همچنین سعی می‌شود برای افزودن بر غنای مباحث، از روش تحلیل اهداف برای بررسی مستندات و بیانات مقامات رسمی این کشور نیز بهره گرفته شود. منظور از ماهیت سیاست خارجی در این نوشتار تشخیص ماهیت محافظه‌کار یا تجدیدنظرطلب، مستقل یا همکاری‌جویانه و ایدئولوژیک یا غیرایدئولوژیک سیاست خارجی کشور ترکیه است. در این نوشتار پس از تشریح مختصری از ماهیت سیاست خارجی کشور ترکیه، به بررسی ماهیت‌های سه‌گانه سیاست خارجی ترکیه به صورت مصداقی تحت عناوین؛ ماهیت محافظه‌کارانه، ماهیت تجدیدنظرطلبانه و ماهیت ایدئولوژیک سیاست خارجی ترکیه پرداخته می‌شود و در نهایت جمع‌بندی از مباحث به دست آمده، ارائه خواهد شد.

رویکردهای سیاست خارجی؛ محافظه‌کارانه، تجدیدنظرطلبانه و ایدئولوژیک

در این بخش به صورت کوتاه سه رویکرد ذکر شده در سیاست خارجی توضیح داده می‌شود. منظور از سیاست خارجی محافظه‌کار، سیاست خارجی است که از

وضع موجود در محیط بیرونی راضی بوده و حافظ و مدافع وضع موجود در محیط بیرونی باشد. از این‌رو کشور دارای سیاست خارجی محافظه‌کار از ترتیباتی که به تدریج و طی دوره‌ای طولانی حاصل آمده است، راضی است و در پی حفظ آنها است. دولت‌های دارای این نوع سیاست خارجی، مراقب هستند تا آنچه تاکنون مستقر شده است، دچار وقفه نشود و باید نسبت به شرایطی که وضعیت کنونی را دچار دگرگونی عمیق می‌کنند، واکنش نشان دهند. از این‌رو این نوع سیاست خارجی ماهیت تدافعی دارد. بخشی از اهداف و اقداماتی که ترکیه به عنوان قطب قدرت در منطقه خاورمیانه انجام می‌دهد، حاکی از وجود بعد ماهیت محافظه‌کارانه در سیاست خارجی آن است.

منظور از ماهیت تجدیدنظرطلبانه سیاست خارجی نیز، نارضایتی از وضع موجود، تلاش برای تغییر آن و ایجاد وضع و نظم مطلوب است. این هدف می‌تواند در عرصه بین‌المللی و یا منطقه‌ای دنبال شود. شولر^۱ دولت‌های تجدیدنظرطلب را به دو دسته دولت‌های تجدیدنظرطلب با اهداف محدود که صرفاً به دنبال ارتقای جایگاه خود در درون نظم بین‌الملل هستند و دولت‌های تجدیدنظرطلب با اهداف نامحدود که علاوه بر برتری‌جویی به لحاظ ایدئولوژیکی نیز، به دنبال دگرگونی در هنجارهای نظم موجود و سلطه بر جهان هستند، تقسیم می‌کند (Schweller, 2014: 4). می‌توان این تقسیم‌بندی را در سطح منطقه و در میان دولت‌های واقع در یک منطقه نیز به کار برد و براساس آن انواع دولت‌های تجدیدنظرطلب را تعریف کرد؛ دسته اول دولت‌های تجدیدنظرطلب با اهداف محدود که به دنبال ارتقای جایگاه خود در درون نظام منطقه‌ای مستقر هستند و دولت‌های تجدیدنظرطلب با اهداف نامحدود که به دنبال دگرگونی در هنجارهای نظم موجود در منطقه و سلطه بر منطقه و برتری‌جویی ایدئولوژیکی هستند.

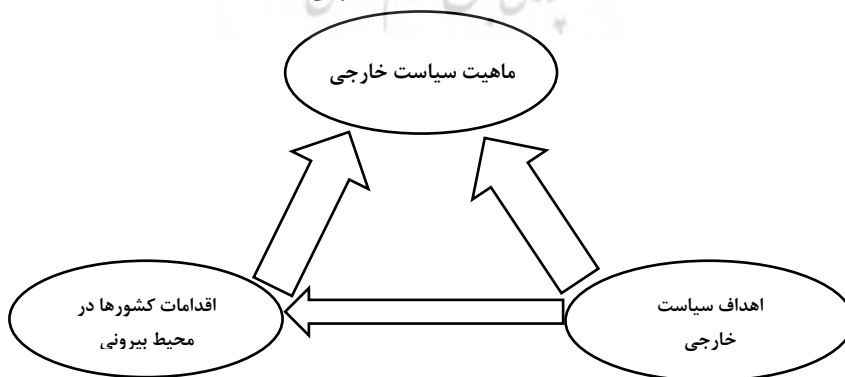
ماهیت ایدئولوژیک سیاست خارجی دارای ویژگی‌هایی است؛ از جمله «اصول و مبانی ایدئولوژیکی صریح و روشن که معیار و مبنای تصمیم‌گیری در سیاست خارجی است، تعریف اصول سخت و انعطاف‌ناپذیر برای سیاست

خارجی، تعیین دشمن به صورت عینی و مصداقی، مخاطب قرارداد ملتها به جای دولت‌ها و...» (غلامی، ۱۳۹۳: ۹۰-۸۹). کشورهای دارنده سیاست خارجی با ماهیت ایدئولوژیک، اهداف و اقداماتی را مطابق با اصول ایدئولوژیکی خود در عرصه سیاست خارجی پیگیری می‌نمایند. پیامد اصلی سیاست خارجی دارای ماهیت ایدئولوژیک، تجدیدنظرطلبی مبتنی بر پیگیری اهداف نامحدود، یعنی حاکم نمودن ارزش‌ها و هنجارهای ایدئولوژیک خود در منطقه و حتی جهان و تلاش برای دگرگونی در نظام منطقه‌ای و در مواردی حتی بین‌المللی است. پیروی از ایدئولوژی در عرصه سیاست خارجی، نشان از پیوند و تاثیرپذیری سیاست خارجی از سیاست داخلی را دارد.

ماهیت سیاست خارجی کشور ترکیه

منظور از ماهیت سیاست خارجی، مشخص نمودن حقیقت، چیستی، ویژگی‌ها و خصلت‌های متمایز و متفاوتی است که از یک سو معرف سیاست خارجی هستند و از سوی دیگر سبب تمایز سیاست خارجی یک کشور از سیاست خارجی کشور دیگر می‌شود. ماهیت سیاست خارجی را می‌توان با مطالعه اهداف و اقداماتی که هر کشوری در عرصه سیاست خارجی دنبال می‌کند، مورد شناسایی قرارداد. به عبارت دیگر، هر کشور در عرصه سیاست خارجی با توجه به اهداف خود اقداماتی را انجام می‌دهد که این دو می‌تواند نمایانگر ماهیت سیاست خارجی آن کشور باشد. این ترتیبات را می‌توان در مدلی که در ادامه می‌آید، نشان داد؛

شکل ۱. ماهیت سیاست خارجی

در این جا قابل ذکر است نگارنده در مطالعات خود تمامی اقداماتی که ترکیه از سال ۲۰۰۳ تاکنون در منطقه خاورمیانه انجام داده بود و یا بیاناتی که مقامات این کشور در این زمینه داشتند را بررسی نموده، سپس اقدامات و بیانات را دسته‌بندی کرده و ذیل عناوینی مشخص قراردادده است و در نهایت با دسته‌بندی مجدد داده‌ها، آنها را ذیل سه ماهیت مجزای سیاست خارجی جای داده است. بنابر مطالعات انجام شده، باور نگارنده بر آن است که سیاست خارجی ترکیه به عنوان قطب قدرت در نظام منطقه‌ای خاورمیانه تک‌بعدی و یا تک‌ماهیتی نیست. به عبارت دیگر، کشور یادشده همزمان دارای چند رویکرد در سیاست خارجی خود می‌باشد. به گونه‌ای که همزمان دارای ماهیت و رویکرد محافظه‌کار-تجدیدنظرطلب-ایدئولوژیک است. همچنین این کشور در برخی اقدامات خود در سطح منطقه به صورت مستقل عمل می‌کند و در برخی دیگر به صورت همکاری‌های دو یا چندجانبه، هرچند وزن مستقل عمل کردن کشورها در عرصه سیاست خارجی، بر وزن همکاری جویانه عمل کردن آنها بسیار سنگین‌تر است. کشور ترکیه اهداف و اقداماتی متفاوت را در عرصه منطقه پیگیری می‌نماید که می‌توان برخی از آن اقدامات و اهداف را در ذیل ماهیت محافظه‌کارانه، برخی دیگر را در ذیل ماهیت تجدیدنظرطلبانه و ایدئولوژیک قرارداد. از این رو ماهیت سیاست خارجی ترکیه، چند بعدی و چندوجهی است.

محافظه‌کاری در سیاست خارجی ترکیه

بخشی از سیاست خارجی ترکیه دارای ماهیتی محافظه‌کارانه است. بدین معنی که ترکیه اقداماتی را در راستای تحقق اهدافی انجام می‌دهد که می‌توان آن اهداف را اهداف محافظه‌کارانه دانست که طالب حفظ وضع موجود است. در ادامه به برخی از این اقدامات پرداخته می‌شود.

۱. **حفظ نظام‌های سیاسی دوست:** یکی از مهمترین جلوه‌های سیاست محافظه‌کارانه ترکیه، تلاش برای حفظ اسلام‌گرایان در قدرت با محوریت راشد الغنوشی در تونس، بعد از تحولات عربی و همچنین تلاش برای حفظ حکومت محمد مرسی در مصر بود، که پایگاه اصلی آنها اسلام و نزدیک به مبانی فکری

حزب عدالت و توسعه در ترکیه بود. به این خاطر بود که وقوع کودتای ارتش مصر علیه محمد مرسی و بازداشت بسیاری از رهبران اخوان المسلمین مصر، مورد انتقاد شدید دولت ترکیه واقع شد و این کشور روابط خود را با مصر قطع کرد. به گونه‌ای که این روابط تاکنون بهبود نیافته است و ترکیه همچنان از محمد مرسی حمایت کرده و کودتای ارتش مصر علیه مشروعیت و دموکراسی در این کشور را محکوم می‌نماید و یکی از شروط خود برای بهبود روابط با مصر را آزادی مرسی بیان می‌کند (آتش/خبرگزاری آناتولی، (۲۰۱۶/۱۱/۱۶)). در نمونه دیگر باید به بحران روابط عربستان و امارات با قطر اشاره کرد. در تیر ماه ۱۳۹۶، عربستان سعودی، مصر، امارات و بحرین در اقدامی هماهنگ روابط خود با قطر را قطع کردند و این کشور را در محاصره قرار دادند. از آنجا که قطر نیز همانند ترکیه دارای گرایشات اخوانی است و یکی از حامیان اصلی محمد مرسی و همانند ترکیه هنوز دولت سبسی را به رسمیت نشناخته است، ترکیه به حمایت از قطر برخاست و پارلمان ترکیه اجازه حضور سه هزار نیروی نظامی ترکیه در قطر را صادر کرد. ترکیه با احداث پایگاه نظامی در قطر، مسئولیت اصلی خود را دفاع از قطر در مقابل عربستان و متحدینش تعریف کرد.

۲. **کسب حمایت‌های فرامنطقه‌ای:** با توجه به عضویت ترکیه در ناتو و احداث پایگاه‌های متعدد نظامی ناتو و استقرار سیستم دفاع موشکی در این کشور، انواع همکاری‌های نظامی ناتو و اعضای این سازمان با ترکیه، برنامه‌های متعدد همکاری ناتو-ترکیه از جمله برنامه «اقدام برای همکاری استانبول-ناتو» (North Atlantic Treaty Organization, 2014: 1-2)، که در راستای اجرای طرح خاورمیانه بزرگ آمریکا و با هدف توسعه همکاری ناتو با کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس، عراق و افغانستان طراحی و تصویب شد و سایر همکاری‌های نظامی ترکیه با متحدین غربی خود، از جمله همکاری‌های ترکیه-روسیه در منطقه و دریافت اس ۴۰۰، این کشور را به قدرتی منطقه‌ای بدل کرده است.

۳. **حفظ توازن قوا در نظام منطقه‌ای خاورمیانه:** ترکیه نیز همانند دو قطب دیگر منطقه خواهان حفظ موازنه قوا در منطقه است. حفظ توازن قوا و عدم هژمونی و

برتری یک قطب قدرت در منطقه به عنوان هدفی است که می‌توان آن را در راستای بخشی از ماهیت سیاست خارجی ترکیه که خواهان حفظ وضع موجود است، ارزیابی کرد. به عنوان مثال ترکیه در جهت حفظ موازنه در مقابل ایران و عربستان، همکاری‌های مختلف نظامی با ناتو و متحدین خود مانند امریکا دارد. بر این اساس احداث پایگاه‌های متعدد نظامی ناتو در ترکیه، استقرار سیستم دفاع موشکی ناتو در این کشور، برگزاری مانورهای نظامی متعدد ترکیه با متحدین خود در ناتو، همچنین برنامه‌های متعدد همکاری ناتو با ترکیه از جمله برنامه «اقدام برای همکاری استانبول-ناتو»، «دیالوگ دریای مدیترانه» (Leurdijk, 2004: 1-2) و... به عنوان ابزاری است که ترکیه با استفاده از آن می‌تواند در راستای حفظ موازنه قدرت در برابر رقبای منطقه‌ای خود استفاده کند. از طرف دیگر ترکیه در این راستا همکاری‌های نظامی با کشورهای دیگر منطقه از جمله پاکستان و کویت دارد و گزینه‌های دیگر نظامی از جمله همکاری نظامی با روسیه را نیز مورد توجه قرار داده است.

در پایان این بخش باید گفت با مطالعاتی که با کاربرد روش تحلیل روند و تحلیل اهداف تا این مرحله انجام شد، نتایج زیر را می‌توان استخراج نمود:
اول این که بخشی از سیاست خارجی کشور ترکیه دارای ماهیت محافظه‌کارانه است که خواهان حفظ وضع موجود در حوزه‌ها و کشورهایی است که منافع سیاست خارجی آن را تامین می‌نماید.
دوم این که ماهیت محافظه‌کارانه سیاست خارجی، این قطب قدرت را وادار به پیگیری برخی اهداف محافظه‌کارانه می‌نماید. بنابراین ترکیه، دارای برخی اهداف محافظه‌کارانه است. در بیشتر موارد بررسی شده، اهداف محافظه‌کارانه هر قطب در تضاد و تناقض با اهداف محافظه‌کارانه قطب‌های دیگر قرار دارد.

سوم این که ترکیه در راستای دستیابی به اهداف محافظه‌کارانه، اقداماتی را در سطح منطقه انجام می‌دهد. به واسطه تناقض و تضاد میان اهداف محافظه‌کارانه‌ای که هر قطب قدرت پیگیری می‌نماید، اقدامات متناقض و متضادی در سطح منطقه از سوی هر قطب انجام می‌گیرد.

چهارم این که پیگیری اهداف محافظه کارانه و انجام اقداماتی در این راستا اگر چه در راستای حفظ وضع موجود است، اما می تواند در برخی سیاستها سبب رقابت و تضاد میان قطبهای قدرت در سطح منطقه شود. به عنوان نمونه اگرچه هر سه قطب قدرت در راستای هدف حفظ موازنه قوا که هدفی محافظه کارانه است، به دنبال دستیابی به توانمندیهای نظامی هستند، اما پیگیری این اهداف سبب رقابت میان آنها می شود. به گونه ای که پیگیری آن از سوی هر کدام از قطبها، از سوی سایر قطبها به دیده شک و تردید و تهدید نگریسته می شود و بی اعتمادی را در سطح منطقه افزایش می دهد. در جدولی که در ادامه می آید، اهداف محافظه کارانه سیاست خارجی ترکیه در سطح منطقه نشان داده شده است.

جدول ۱. اهداف محافظه کارانه سیاست خارجی ترکیه در منطقه خاورمیانه

<p>✓ در تونس: تلاش برای حفظ اسلام گرایان در قدرت با محوریت راشد الغنوشی.</p> <p>✓ در مصر: تلاش برای حفظ حکومت محمد مرسی.</p> <p>- انتقاد از کودتای انجام شده علیه محمد مرسی.</p> <p>- قطع روابط با مصر.</p> <p>- مطالبه آزادی محمد مرسی از زندان.</p> <p>✓ در قطر: حمایت از این کشور در برابر فشارهای چهار کشور عربستان سعودی، مصر، امارات و بحرین، حضور نظامی ترکیه در قطر.</p>	<p>حفظ نظامهای سیاسی دوست</p>
<p>✓ عضویت ترکیه در ناتو.</p> <p>✓ احداث پایگاههای متعدد نظامی ناتو در ترکیه.</p> <p>✓ همکاریهای نظامی ترکیه با اعضای سازمان ناتو.</p> <p>✓ استقرار سیستم دفاع موشکی ناتو در ترکیه.</p> <p>✓ برنامه های متعدد همکاری ناتو با ترکیه از جمله برنامه اقدام برای همکاری استانبول- ناتو.</p>	<p>کسب حمایت های فرمانطقه ای</p>
<p>✓ تلاش ترکیه مبنی بر حفظ توازن قوا با ایران و عربستان.</p> <p>از جمله تلاشها در این راستا:</p> <p>۱. همکاری های مختلف نظامی با ناتو و کشورهای عضو این سازمان.</p> <p>۲. احداث پایگاههای متعدد نظامی ناتو در ترکیه.</p> <p>۳. استقرار سیستم دفاع موشکی ناتو در ترکیه.</p> <p>۴. برگزاری مانورهای متعدد نظامی با متحدین خود.</p> <p>۵. برنامه های متعدد همکاری ناتو با ترکیه از جمله برنامه اقدام برای همکاری استانبول- ناتو، دیالوگ دریای مدیترانه.</p> <p>۶. همکاری های نظامی با کشورهای دیگر منطقه از جمله پاکستان و کویت.</p> <p>۷. تحت بررسی قراردادن همکاری نظامی با کشورهای دیگر از جمله روسیه.</p>	<p>حفظ توازن قوا در نظام منطقه ای خاورمیانه</p>

سیاست خارجی تجدیدنظرطلبانه ترکیه در نظام منطقه‌ای خاورمیانه

بخش دیگری از ماهیت سیاست خارجی ترکیه نیز تجدیدنظرطلبانه است. ترکیه همانند دو کشور ایران و عربستان، اهدافی را در عرصه سیاست خارجی منطقه‌ای خود در راستای این ماهیت پیگیری می‌نماید. پیگیری اهداف تجدیدنظرطلبانه سبب انجام اقداماتی از سوی این کشور شده که در نهایت بتواند جایگاه این کشور را در نظم منطقه‌ای کنونی، در هدفی حداکثری، در آینده ارتقا دهد. در ادامه به بخشی از اهداف و اقدامات تجدیدنظرطلبانه‌ای که ترکیه در سطح منطقه دنبال می‌کند، اشاره می‌شود.

۱. ایفای نقش فعال در نظام منطقه‌ای خاورمیانه: ترکیه نیز همانند دو قطب قدرت دیگر در سطح منطقه، به دنبال آن است که تحولات رخ داده در سطح منطقه را به گونه‌ای مدیریت نماید که در نهایت جایگاه خود را به عنوان قطب برتر منطقه ارتقا دهد و تثبیت نماید. به عنوان نمونه ترکیه پس از آن که دید در انتخابات پارلمانی ۲۰۰۵ در عراق، شیعه‌ها و کردها، کرسی‌های پارلمان را به دست آوردند، برای انتخابات سال ۲۰۱۰، دست به تحرکات دیپلماتیکی زد و در منزل شخصی احمد داوود اوغلو، وزیر خارجه ترکیه، ائتلاف «العراقیه» که ائتلافی فراگیر از گروه‌های مختلف سنی و شیعیان سکولار بود، با حضور طارق الهاشمی از اخوان عراقی و اسامه النجیفی و صالح مطلق تشکیل داد و ایاد علاوی را به عنوان رهبر انتخاب کردند (پیشنگ و زمردی، ۱۳۹۳: ۴۸۸). همچنین در نمونه دیگر یعنی در مصر، اردوغان علاوه بر حمایت از اعتراضات در مصر و حمایت از اخوان المسلمین که نزدیکی دیدگاه با حزب عدالت و توسعه داشت، به عنوان اولین مقام بلندپایه پس از مبارک به مصر مسافرت کرد و در این سفر مصری‌ها را دعوت کرد که قانون اساسی و حکومتی سکولار همانند ترکیه داشته باشند (وی.او.ای (VOA)، (۲۵ شهریور ۱۳۹۰)).

ترکیه در سوریه نیز با گروه‌های معترض به ویژه اخوان المسلمین ارتباط برقرار کرد و کنفرانس‌هایی را برای مخالفان نظام سوریه در ترکیه برگزار نمود. پس از تحولات جهان عرب، رهبران ترکیه به این نتیجه رسیدند که باید از فرصت

موجود در راستای «ارتقای نقش و جایگاه منطقه‌ای استفاده کرد و علاوه بر تبدیل شدن به قدرت برتر و ایجاد نظم جدید در خاورمیانه، مدیریت جریان‌های سیاسی و اقتصادی منطقه» (Bechev, 2011: 173-179) را نیز در دست گیرد. در مثالی دیگر، می‌توان به تلاش‌ها و مقاومت‌های ترکیه در مقابل چهار کشور عربی علیه قطر اشاره کرد. ترکیه نه تنها از قطر و مواضع این کشور حمایت می‌نماید بلکه به هیچ روی حاضر به بستن پایگاه نظامی این کشور در قطر نیست^(۱) (پاریس، خبرگزاری آنا تولی، (۲۰۱۷/۰۷/۰۵)).

در نمونه دیگر می‌توان به تلاش‌های ترکیه برای ایجاد صلح میان فلسطین و اسرائیل اشاره نمود. در این خصوص ترکیه از اجرایی شدن نقشه راه حمایت کرد^(۲) (جتی، ۱۳۹۰: ۴۹ و رنجبر محمدی/الوقت، (۱۷ مرداد ۱۳۹۶)). همچنین در ژانویه ۲۰۰۶، اردوغان از یک ابتکار عمل مشترک میان ترکیه و پاکستان سخن گفت که براساس آن سازمان کنفرانس اسلامی میانجی‌گری بین اسرائیل و فلسطین را برعهده بگیرد. همچنین تلاش‌های صورت گرفته از سوی ترکیه جهت مدیریت تحولات در عراق، سوریه و یمن، از جمله حضور این کشور در ائتلاف‌های نظامی منطقه‌ای و جهانی علیه تروریسم، در راستای هدف تجدیدنظرطلبی و تغییر وضع موجود در این کشورهاست.

نگاه تجدیدنظرطلبانه ترکیه سبب شده که این کشور خواهان ایفای نقش و حضور نظامی در منطقه خلیج فارس نیز باشد. از این رو است که در قطر پایگاه نظامی احداث نموده و با این کشور توافقاتی برای همکاری‌های نظامی دارد^(۳) (باشگاه خبرنگاران جوان، (۲۳ خرداد ۱۳۹۵)).

۲. دستیابی به جایگاه برتر در نظام منطقه‌ای خاورمیانه: ترکیه همانند سایر قطب‌های قدرت در منطقه خواهان دستیابی به قدرت برتر در منطقه خاورمیانه است. این هدف ترکیه را می‌توان هدفی تجدیدنظرطلبانه و در راستای ایجاد تغییر در نظم و وضع موجود در نظام منطقه‌ای تفسیر کرد. پیگیری این گونه اهداف را می‌توان در برخی از اسناد و گفتارهای مقامات ترکیه جست‌وجو نمود. به عنوان نمونه سند چشم‌انداز ۲۰۲۳ ترکیه، این کشور را در سال ۲۰۲۳، این گونه ترسیم

می‌کند: «یکی از ده اقتصاد برتر جهان، دارای تولید ناخالص داخلی حدود ۲ هزار میلیارد دلاری، دارای جمعیت ۸۲ میلیونی، دارای صادرات ۵۰۰ میلیارد دلاری، دارای نرخ تورم و نرخ بهره تک رقمی» (The Scientific and Technological Research Council of Turkey, (n.d.)). تلاش این کشور برای دستیابی به هدف چشم‌انداز نشان‌دهنده تمایل این کشور برای تبدیل شدن به قدرت برتر در منطقه است. همچنین این تمایل را می‌توان در سخنان مقامات این کشور و به‌ویژه دکترین عمق استراتژیک داوود اوغلو نیز مشاهده کرد. داوود اوغلو با هدف تبدیل ترکیه به قدرتی منطقه‌ای و سپس جهانی، تز خود را اینگونه ارائه کرده که وظیفه ترکیه تبدیل شدن به یک کشور مرکزی، با حفظ میراث تاریخی و ژئوپلیتیک خود است. او می‌گوید ترکیه باید نقش سستی خود را به عنوان یک کشور «حاشیه‌ای» و دارای جایگاه سطح پایین بین‌المللی رها کند (Kaya & Karaveli, 2009 و عطایی، شکاری و عزیزی، ۱۳۹۱: ۴۳-۴۲). در این دیدگاه، ملاحظات اقتصادی، اهداف امنیتی و تمایلات ژئوپلیتیک درهم آمیخته است تا فعالیتی دیپلماتیک را تعقیب کند که در تاریخ مدرن ترکیه بی‌سابقه بوده و گستره منافع ترکیه را توسعه می‌دهد (Alessandri, 2010: 89 و عطایی، شکاری و عزیزی، ۱۳۹۱: ۴۳).

احمد داوود اوغلو، در کتاب دوم خود با اشاره به موقعیت جغرافیایی فرهنگی منطقه بیان می‌دارد که «ترکیه تنها کشوری است که دارای تجربه‌های تاریخی در این مورد است و از این رو باید ابتکار عمل را در اختیار گیرد. این امر برای آینده منطقه و حفظ تمامیت ارضی ترکیه اهمیت دارد. از آنجایی که ترکیه در میان حوزه‌های ژئوپلیتیکی مانند خاورمیانه، جهان اسلام، غرب و آسیای مرکزی واقع شده است، تنها در صورت این که با همه حوزه‌ها و همسایه‌ها روابط خوبی داشته باشد، می‌تواند به عنوان یک قدرت منطقه‌ای ظهور کند» (Davoutoglu, 2001: 132).

براساس دکترین «عمق استراتژیک» داوود اوغلو، «ترکیه به دلیل موقعیت جغرافیایی و تاریخی ویژه خود، دارای عمق استراتژیک است» و به همین دلیل باید به عنوان یک قدرت مرکزی به شمار آمده و در ردیف کشورهای منحصر به

فرد نگریده شده (Ibrahim, 2006: 112). همچنین داوود اوغلو اهداف ترکیه را طی دهه آینده چنین توصیف می‌نماید: «شرایط عضویت در اتحادیه اروپا را به دست آورد و تا سال ۲۰۲۳، به عنوان یکی از اعضای مؤثر این اتحادیه تبدیل شود، تلاش خود را برای همگرایی منطقه‌ای در قالب همکاری‌های امنیتی و سیاسی ادامه دهد، تلاش کند تا یک نقش فعال در حل درگیری‌ها و منازعات منطقه‌ای ایفا کند، مشارکت فعال در تمام عرصه‌های جهانی داشته باشد، نقش تعیین‌کننده در تمام سازمان‌های بین‌المللی بازی کند و یکی از ده اقتصاد برتر جهان شود» (طباطبایی و فضلی خانی، ۱۳۹۳: ۱۹۱ و خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرنا)^(۴)، (۱۹ اردیبهشت ۱۳۹۶) و (استانبول/خبرگزاری آناتولی،^(۵) (۲۰۱۶/۰۸/۲۶)). از این رو می‌توان گفت با توجه به تعریف جدیدی که ترکیه از خود و سیاست خارجی خود ارائه می‌نماید، به دنبال جایگاه برتر در نظام منطقه‌ای خاورمیانه است، از این رو به خاورمیانه توجه ویژه‌ای دارد.

۳. ائتلاف‌سازی: ترکیه در راستای حضور و دخالت بیشتر در مدیریت اوضاع منطقه و تغییر وضع و نظم موجود به نفع خود، یکی از اهداف و ابزارهایی که پیگیری می‌نماید، ائتلاف‌سازی است. اگرچه ترکیه در ائتلاف‌های ایجاد شده از سوی آمریکا و عربستان علیه تروریسم حضور دارد، اما در جهت نقش بیشتر داشتن در مدیریت تحولات منطقه، خود نیز تمایل به ائتلاف‌سازی دارد. ائتلاف‌سازی می‌تواند ابزاری باشد که با کمک آن ترکیه بتواند جایگاه خود را در نظم موجود منطقه ارتقاء دهد. در حال حاضر در سطح منطقه، با توجه به نزدیکی دیدگاه‌های مقامات ترکیه و قطر، به‌ویژه در خصوص حمایت از اخوان‌المسلمین و نزدیکی دیدگاه این دو کشور در خصوص مدیریت اوضاع در کشورهایی نظیر سوریه، عراق، لیبی و... می‌توان گفت میان ترکیه و قطر ائتلاف غیررسمی شکل گرفته است. علاوه بر نزدیکی دیدگاه‌ها، برخی همکاری‌های حساس و مهم میان دو کشور که با اعتراض کشورهای عربی منطقه مواجه شده است نیز دلیل دیگری بر وجود ائتلاف میان این دو کشور است. از جمله این همکاری‌ها می‌توان به تشکیل کمیته همکاری راهبردی در بالاترین سطوح در جهت پیشبرد مناسبات و

همکاری در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، علوم و فناوری و...، عقد توافقنامه همکاری نظامی، احداث پایگاه نظامی ترکیه در قطر و... اشاره کرد. به نظر می‌رسد پس از آنکه ترکیه در مقابل فشارهای کشورهای عربی به قطر و قصد این کشورها مبنی بر تحریم این کشور مقاومت کرده و اعلام وفاداری خود را به قطر تکرار نموده و در مقابل درخواست کشورهای عربی در جهت تعطیلی پایگاه‌های نظامی ترکیه در قطر مخالفت می‌نماید، می‌توان گفت این ائتلاف غیررسمی، در حال تبدیل شدن به ائتلافی رسمی است.

۴. **تضعیف رقبای منطقه‌ای:** ترکیه در جهت بالابردن نقش و جایگاه خود در نظم موجود منطقه، یکی از اهدافی که پیگیری می‌نماید، تضعیف رقبای منطقه‌ای خود یعنی ایران و عربستان است. ترکیه در راستای این هدف، اقداماتی را انجام می‌دهد که می‌توان به مواردی که در ادامه می‌آید اشاره کرد. ترکیه در راستای تضعیف ایران شیعی، از اخوان المسلمین و جریان میانه‌رو سنی در سوریه و عراق حمایت می‌کند و در ائتلاف‌هایی که از سوی عربستان در منطقه علیه تروریسم ایجاد شده است، حضور دارد. همچنین این کشور در راستای تضعیف دیگر رقبای منطقه‌ای خود یعنی عربستان نیز اقداماتی را انجام می‌دهد؛ از جمله این اقدامات عبارتند از حمایت از اخوان المسلمین و جریان میانه‌رو سنی در مقابل جریان افراطی و وهابی، حمایت از قطر در مقابل فشارهای ایجاد شده از سوی عربستان، بحرین، امارات و مصر و ایجاد و حفظ پایگاه نظامی خود در قطر، علی‌رغم مخالفت‌های عربستان و دیگر کشورهای عربی.

۵. **تلاش برای دست‌یابی به قابلیت‌های هسته‌ای:** یکی دیگر از اهدافی که ترکیه دنبال می‌کند، تلاش در جهت دستیابی به توانمندی هسته‌ای است. در این راستا ترکیه قراردادهایی برای ساخت نیروگاه‌های هسته‌ای با شرکت «روسی اتم استروی اکسپورت» در سال ۲۰۱۱ و دو سال بعد قراردادهایی با کنسرسیوم ژاپنی - فرانسوی (Rühle 2015)، شرکت‌های «میتسوبی» ژاپن و شرکت‌های فرانسوی «جی دی اف» و «آروا» منعقد کرده است. چاووش اوغلو، وزیر امور خارجه ترکیه، در نشست خبری با فومیو کیشیدا همتای ژاپنی خود در توکیو گفت: «با کشور

ژاپن، پروژه نیروگاه هسته‌ای سینوپ ترکیه را نیز احداث و به بهره‌برداری خواهیم رساند» (توکیو/ خبرگزاری آناتولی، (۲۰۱۷/۰۶/۲۱)).

اگرچه ترکیه از جمله اهداف خود را اهداف داخلی و تامین تقاضاهای داخلی از جمله تامین برق مطرح می‌کند، اما علاوه بر هدف تامین نیازمندی‌های داخلی، یکی دیگر از اهداف ترکیه در این ارتباط، رقابت با ایران و اسرائیل است. تلاش ترکیه جهت ساخت نیروگاه‌های هسته‌ای می‌تواند در آینده قدرت و توان ترکیه را افزایش دهد. همچنین برخی شواهد و مدارک مبهم در خصوص تلاش ترکیه جهت دستیابی به سلاح هسته‌ای وجود دارد؛ به عنوان نمونه طبق گزارش سرویس اطلاعاتی آلمان، اردوغان، در می ۲۰۱۰، دستور محرمانه‌ای مبنی بر ساخت تاسیسات غنی‌سازی اورانیوم صادر کرده بود (Rühle, 2015). رجب طیب اردوغان، رئیس‌جمهور ترکیه در کنفرانس مطبوعاتی مشترک با ولادیمیر پوتین، هم‌تای روسی خود در شهر سن پترزبورگ گفت: «سرمایه‌گذاری برای نیروگاه هسته‌ای "آک کویو" را به سطح استراتژیک ارتقا خواهیم داد» (استانبول/ خبرگزاری آناتولی، (۲۰۱۶/۰۸/۰۹) و استانبول/ خبرگزاری آناتولی،^(۶) (۲۰۱۷/۰۷/۲۱)). برات آل بایراک، وزیر انرژی و منابع طبیعی ترکیه نیز طی سخنانی در نشست «سیاست انرژی ملی و معدن» در استانبول گفت: «پایه‌ریزی نیروگاه هسته‌ای آک کویو نیز انشالله تا پایان امسال ادامه خواهد داشت. روند مذاکرات نیروگاه هسته‌ای سینوپ نیز به نقطه پایانی رسیده است. روند فعالیت نیروگاه‌های هسته‌ای در سال ۲۰۲۳، با دریافت نخستین راکتور آغاز شده و تا سال ۲۰۳۰، هر سه نیروگاه هسته‌ای کشور فعالیت خود را آغاز می‌کنند» (استانبول/ خبرگزاری آناتولی، (۲۰۱۷/۰۷/۲۸)).

اما با این حال ترکیه می‌تواند از وجود سلاح‌های اتمی و کلاهک‌های اتمی در پایگاه‌های تحت پوشش ناتو و پایگاه‌های امریکا در ترکیه، به عنوان ابزاری جهت ارتقای موقعیت خود در سطح منطقه استفاده کند. همچنین ناتو چتر امنیتی را برای اعضای خود فراهم آورده است (Bell, Alexandra and Loehrke, Benjamin, (23 NOVEMBER 2009)). بنابراین چه ترکیه به دنبال ساخت

تسلیحات هسته‌ای (FLOOD, (Aug 8, 2017)) باشد و چه از توان ناتو در این زمینه بهره‌بردار، این عامل هم می‌تواند ابزاری باشد که به ارتقای جایگاه ترکیه در منطقه کمک نماید و هم خود به عنوان یک هدف پیگیری شود.

۶. تلاش برای دستیابی به قدرت برتر نظامی: بخش دیگر از تلاش‌های دولت ترکیه در راستای ارتقای جایگاه خود در نظم و وضع منطقه‌ای، افزایش قدرت نظامی متعارف این کشور است. عضویت ترکیه در ناتو، در عمل سبب تقویت قدرت نظامی این کشور می‌شود. به عنوان نمونه، وجود پایگاه‌های نظامی ناتو و آمریکا در خاک ترکیه، وجود بمب‌های هسته‌ای از جمله بمب هسته‌ای «بی-۶۱» در این کشور، وجود پایگاه رادار ناتو که بخشی از سامانه موشکی تحت امر آمریکا در ترکیه (Nichols, Cappello, Meghan, Hannah and Schanzer, 2016. Stuart, McCausland, 2012 and Woolf, 2016) است و غیره، خود سبب تقویت قدرت و جایگاه ترکیه در نظم منطقه‌ای می‌شود. همچنین بخش دیگری از اقدامات و تلاش‌های ترکیه به تمایل این کشور به خرید تسلیحات نظامی و یا ساخت آنها مربوط می‌شود. در این زمینه می‌توان به تمایل ترکیه به خرید هواپیماهای فوق پیچیده اف ۳۵ (Shalal, (DECEMBER 11, 2014)) در سال ۲۰۱۴، که قابلیت حمل سلاح هسته‌ای را دارد و مشارکت چین با ترکیه جهت ساخت موشک‌های ضد هوایی FD 2000 (Reuters, (SEPTEMBER 27, 2013)) اشاره کرد. بنابراین بخشی از تلاش‌های ترکیه در این خصوص به تمایلات این کشور به خریدهای تسلیحاتی و نظامی و همکاری با سایر کشورها در این خصوص برمی‌گردد (استانبول/خبرگزاری آناتولی،^(۷) ۲۰۱۶/۰۸/۰۹) و اسپوتنیک،^(۸) ۲۰۱۶/۱۱/۱۰)). همچنین ترکیه در راستای سند چشم‌انداز قصد دارد که به خودکفایی دفاعی و نظامی دست یابد (وب سایت رسمی مؤسسه رادیو تلویزیون ترکیه،^(۹) ۲۰۱۷/۰۷/۰۳)).

۷. هم‌پیمانی با قدرت‌های بزرگ: هم‌پیمانی قدرت منطقه‌ای با قدرت جهانی می‌تواند برای قدرت منطقه‌ای پرستیژ و افزایش قدرت مادی را به ارمغان بیاورد؛ سودهایی که ترکیه با عضویت خود در ناتو و هم‌پیمانی این کشور با قدرت‌های

بزرگ از جمله امریکا، از آن بهره‌مند شده است. از این رو هم می‌توان هم‌پیمانی با قدرت‌های بزرگ از سوی ترکیه را به عنوان یک هدف و هم به عنوان یک ابزار در راستای هدف کلان‌تر یعنی ارتقای جایگاه خود در سطح منطقه در نظر گرفت.

در جمع‌بندی این قسمت باید گفت:

اول این که بخشی از سیاست خارجی ترکیه دارای ماهیت تجدیدنظرطلبانه است. براساس این ماهیت، بخشی از ویژگی سیاست خارجی این کشور به دنبال تجدیدنظر در نظم منطقه‌ای موجود و مستقر است. به گونه‌ای که بتواند در نهایت جایگاه خود را در این نظم ارتقا داده و به جایگاه برتر دست یابد. این ماهیت را می‌توان ماهیت تجدیدنظرطلبانه با اهداف محدود دانست؛ زیرا خواهان آن است که در چهارچوب نظم موجود و مستقر، موقعیت خود را ارتقا دهد.

دوم این که به واسطه ماهیت تجدیدنظرطلبانه سیاست خارجی، این کشور اهداف تجدیدنظرطلبانه‌ای را در سیاست خارجی خود پیگیری می‌نماید. اهدافی که در نهایت بتواند نقش و جایگاه برتری را برای کشور ترکیه در نظم موجود و مستقر فراهم آورد.

سوم این که ترکیه در عرصه سیاست خارجی، اقداماتی تجدیدنظرطلبانه را دنبال می‌کند. اقداماتی که در نهایت بتواند این کشور را به قدرت برتر در منطقه تبدیل نماید.

چهارم این که پیگیری اهداف تجدیدنظرطلبانه در عرصه سیاست خارجی در سطح منطقه و انجام اقداماتی در این راستا از سوی هرکدام از کشورها سبب ایجاد ترس، نگرانی و عدم اطمینان و در نهایت رقابت و تعارض منافع میان سه قطب قدرت شده است. می‌توان اهداف و اقداماتی که ترکیه در راستای ماهیت تجدیدنظرطلبانه سیاست خارجی خود انجام می‌دهد، در جدولی که در ادامه می‌آید، نشان داد.

جدول ۲. اهداف محدود تجدیدنظرطلبانه سیاست خارجی ترکیه در نظام منطقه‌ای خاورمیانه

<p>۴ در عراق: ایجاد ائتلاف «العراقیه» از سوی ترکیه برای انتخابات سال ۲۰۱۰ عراق. ۴ در مصر: حمایت از اعتراضات در مصر و حمایت از اخوان المسلمین و محمد مرسی، دعوت از مصری‌ها برای داشتن قانون اساسی و حکومتی سکولار همانند ترکیه. ۴ در سوریه: برگزاری کنفرانس‌هایی برای مخالفان نظام سوریه. حمایت از مخالفین مسلح سوریه، اشغال بخشی از خاک سوریه. ۴ در قطر: تلاش‌ها و مقاومت‌های ترکیه در مقابل چهار کشور عربی و حمایت از قطر. عدم تمایل به بستن پایگاه نظامی در قطر به خواست چهار کشور عربی. ۴ اسرائیل و فلسطین: تلاش‌های ترکیه برای ایجاد صلح میان فلسطین و اسرائیل از جمله حمایت ترکیه از اجرایی شدن نقشه راه، ارائه ابتکار عملی مشترک میان ترکیه و پاکستان در ژانویه ۲۰۰۶، مبنی بر به عهده گرفتن میانجی‌گری میان اسرائیل و فلسطین از سوی سازمان کنفرانس اسلامی.</p>	<p>ایفای نقش فعال در نظام منطقه‌ای خاورمیانه</p>
<p>۴ طبق سند چشم‌انداز ۲۰۲۳ ۴ دکترین عمق استراتژیک داوود اوغلو ۴ پیگیری این هدف در بیانات مقامات کشور ترکیه.</p>	<p>دستیابی به جایگاه برتر در نظام منطقه‌ای خاورمیانه</p>
<p>۴ شرکت ترکیه در ائتلاف جهانی ایجاد شده از سوی آمریکا علیه تروریسم. ۴ شرکت ترکیه در ائتلاف نظامی اسلامی به رهبری عربستان علیه تروریسم. ۴ ائتلاف با قطر.</p>	<p>اتحادسازی و ائتلاف‌سازی</p>
<p>۴ تلاش برای تضعیف ایران: - حمایت از اخوان المسلمین و جریان میانه‌رو سنی در سوریه. - حمایت از اخوان المسلمین و جریان میانه‌رو سنی در سوریه. - شرکت در ائتلاف نظامی اسلامی به رهبری عربستان، علیه تروریسم. ۴ تلاش برای تضعیف عربستان: - حمایت از اخوان المسلمین و جریان میانه‌رو سنی در مقابل جریان افراطی و وهابی. - حمایت از قطر در مقابل فشارهای ایجاد شده از سوی عربستان، بحرین، امارات و مصر. - حفظ پایگاه نظامی خود در قطر علی‌رغم مخالفت‌های عربستان و دیگر کشورهای عربی.</p>	<p>تضعیف رقبای منطقه‌ای</p>
<p>۴ قراردادهایی برای ساخت نیروگاه‌های هسته‌ای با شرکت روسی اتم استروی اکسپورت در سال ۲۰۱۱. ۴ قراردادهایی با کنسرسیوم ژاپنی-فرانسوی، شرکت‌های میتسوبیشی ژاپن و شرکت‌های فرانسوی جی دی اف و آروا. ۴ پایه‌ریزی نیروگاه هسته‌ای آک کویو تا پایان سال ۲۰۱۷. ۴ انجام مذاکراتی در خصوص احداث نیروگاه سینوپ. ۴ وجود سلاح‌های اتمی و کلاهک‌های اتمی در پایگاه‌های تحت پوشش ناتو و پایگاه‌های آمریکا به عنوان ابزاری در جهت ارتقای موقعیت ترکیه در سطح منطقه است.</p>	<p>تلاش برای دستیابی به قابلیت‌های هسته‌ای</p>
<p>۴ عضویت ترکیه در ناتو. ۴ وجود پایگاه‌های نظامی ناتو و آمریکا در خاک ترکیه. ۴ وجود بمب‌های هسته‌ای در ترکیه. ۴ وجود پایگاه رادار ناتو در ترکیه. ۴ تمایل ترکیه به خرید تسلیحات نظامی، از جمله تمایل به خرید هواپیماهای فوق پیچیده اف ۳۵ در سال ۲۰۱۴. ۴ تمایل ترکیه به ساخت تسلیحات نظامی از جمله ساخت موشک‌های ضدهوایی با مشارکت چین. ۴ تمایل ترکیه به رسیدن به خودکفایی دفاعی و نظامی در راستای سند چشم‌انداز ۲۰۲۳.</p>	<p>دستیابی به قدرت برتر نظامی</p>

<p>۷ عضویت در ناتو. ۷ هم‌پیمانی ترکیه با قدرت‌های بزرگ از جمله امریکا.</p>	<p>هم‌پیمانی با قدرت‌های بزرگ</p>
--	---

ایدئولوژی در سیاست خارجی

در این بخش استدلال می‌شود که قسمتی از ماهیت سیاست خارجی ترکیه متأثر از مبانی ایدئولوژیکی آن است. هرچند یکی از اصلی‌ترین منابع ایدئولوژی این کشور دین اسلام است و از این حیث با دو قطب دیگر منطقه یعنی ایران و عربستان اشتراک دارند، اما هرکدام از آنها روایتی از اسلام را به مثابه ایدئولوژی، حمایت و راهبری می‌کنند که در ماهیت و معنی، همخوانی و همپوشانی با یکدیگر ندارد. دارابودن چنین ماهیتی در سیاست خارجی و دنبال کردن اهداف و اقداماتی در راستای آن در سطح منطقه خاورمیانه، تناقض و تضادهایی را در عرصه عملی و سیاست خارجی فراهم آورده است. در ادامه به بررسی ماهیت ایدئولوژیکی سیاست خارجی کشور ترکیه و اقدامات مبتنی بر آن پرداخته می‌شود.

۱. اهداف ایدئولوژیک در سیاست خارجی ترکیه

دولت ترکیه به واسطه تجربه امپراتوری عثمانی در هدایت و رهبری بخش عمده‌ای از جهان اسلام، مدعی روایت خاص خود از اسلام است که عملی شدن آن می‌تواند منجر به ارتقای جایگاه ترکیه در جهان اسلام در سطح رهبری شود. حزب عدالت و توسعه به عنوان حزب حاکم بر ترکیه به‌ویژه بعد از خیزش‌های دنیای عرب، پیگیر این روایت بوده است. این حزب متشکل از «میان‌روهای جوان حزب منحل شده اسلام‌گرای فضیلت است که به رهبری رجب طیب اردوغان در ۱۴ اوت ۲۰۰۱، تشکیل شد». بنابراین این حزب به شجره‌نامه احزاب اسلامی در ترکیه وابسته است. اما به نظر می‌رسد با توجه به این که همه احزاب اسلامی در ترکیه تحت فشار حکومتی منحل می‌شدند، این حزب به منظور جلوگیری از ایجاد حساسیتی در داخل، از همان ابتدا نامی از اسلام بر زبان نیاورد و هدف خود را «کار برای ترکیه» اعلام نمود. اردوغان در سخنرانی افتتاحیه این حزب گفت: «سکولاریسم اصل اساسی صلح اجتماعی و به معنی بی‌طرفی دولت در قبال عقاید دینی است» (احمدی و حاتم آبادی

فراهانی، ۱۳۹۰: ۲۱-۲۰ و نورالدین، ۱۳۸۳). اما بسیاری از اقداماتی که حکومت اردوغان در عرصه سیاست خارجی به‌ویژه در ارتباط با خاورمیانه انجام داده است و بسیاری از اظهارات مقامات این کشور، نشان از توجه این کشور به بعد هویتی اسلامی نیز دارد (پایگاه خبری تحلیلی انتخاب،^(۱۰) (۰۷ دی ۱۳۹۴) و وب‌سایت رسمی سازمان رادیو و تلویزیون دولتی ترکیه^(۱۱) (تی.آر.تی.)، (۰۴/۰۸/۲۰۱۷)). می‌توان خط فکری این حزب را مخلوطی از اسلام‌گرایی شرقی - دموکراسی غربی دانست. این خط فکری سبب می‌شود که این کشور در عرصه سیاست خارجی دارای اهدافی ایدئولوژیک باشد و اقداماتی را در راستای تحقق آن اهداف انجام دهد.

اردوغان بارها بیان نمود که گرایش‌های حزب عدالت و توسعه به اسلام، درست به اندازه گرایش‌های حزب دموکرات مسیحی آلمان به آموزه‌های مسیح است و همان‌قدر که مسیحیت در تصمیم‌های حزب دموکرات مسیحی آلمان نقش دارد، اسلام هم در تصمیمات ما نقش دارد (گوهری مقدم و مددلو، ۱۳۹۵: ۱۳۵). بر مبنای روایت ترکی از اسلام، این کشور مدلی را ارائه می‌دهد که در آن دین و سیاست و دین و مدرنیته کنار یکدیگر قرار دارند. ترکیه نیز از طریق ترویج روایت خود و مدل ناشی از آن در پی اهدافی با ماهیت ایدئولوژیک است (دبی - العریبه. نت فارسی^(۱۲)، (۱۷ فوریه ۲۰۱۷)).

براساس مطالعه گفتارهای مقامات ترکیه، اصلی‌ترین هدف ایدئولوژیکی که ترکیه برای خود قائل است (البته نه به صراحت)، رهبری جهان اسلام و ایجاد وحدت و یکپارچگی میان کشورهای اسلامی است. زیرا ترکیه به نوعی به دنبال بازیابی اقتدار دوران امپراتوری عثمانی است (گوهری مقدم و مددلو، ۱۳۹۵: ۱۳۳). البته رهبری جهان اسلام صرفاً یک بعد از نوع‌ثمنی‌گرایی است که ترکیه در پی آن است. عثمانی‌گرایی در عرصه سیاست خارجی سبب شد جمهوری ترکیه در منطقه خاورمیانه نقش رهبر منطقه‌ای و کشور الگو را قائل باشد که خواهان یکپارچگی و اتحاد کشورهای مسلمان است.

طبق دیدگاه داوود اوغلو، نظریه‌پرداز سیاست خارجی ترکیه، «تمدن اسلامی تفاوت‌های معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی خاص خود با غرب دارد؛ ترکیه

بخشی از تمدن اسلامی است و با احراز رهبری کشورهای مسلمان منطقه می‌تواند بر هویت دوگانه خود چیره شود» (یاووز، ۱۳۸۹: ۳۶۶). داوود اغلو در سخنان خود در عرصه‌های رسمی بیاناتی در این خصوص داشته است (Davutoglu: 2009) و Davutoglu: 2011، Davutoglu: 2013، Davutoglu: 2013، گوهری مقدم و مددلو، ۱۳۹۵: ۱۳۵-۱۳۳ و (Williams and Ozerkan, (14 May 2016)).

در کنار سخن گفتن از سرزمین عثمانی، مقامات کشور ترکیه، همانند جمهوری اسلامی ایران، در پی اهدافی همانند حمایت از مظلومان و مستضعفان در مقابل ظالمان، لزوم تحقق عدالت و لزوم تحقق اصلاحاتی در شورای امنیت سازمان ملل هستند. پیگیری این هدف را می‌توان در بسیاری از عملکردهای مقامات این کشور از جمله دیدار اردوغان، همسر و فرزندانش از سومالی، میانمار و اهدای کمک‌های انسان دوستانه به این کشورها، پذیرش پناهندگان از کشور سوریه و... مشاهده نمود. پیگیری اهداف گفته شده را می‌توان در بسیاری از گفتارهای مقامات این کشور دید (پایگاه خبری تحلیلی انتخاب،^(۱۳) (۰۷ دی ۱۳۹۴)، (یاقوت/خبرگزاری آناتولی،^(۱۴) (۲۰۱۷/۰۵/۰۱)، (استانبول/خبرگزاری آناتولی،^(۱۵) (۲۰۱۷/۰۵/۲۱) و (استانبول/خبرگزاری آناتولی،^(۱۶) (۲۰۱۷/۰۹/۱۹)).

با توجه به نقش تاریخی که ترکیه برای خود قائل است، سعی نموده خود را به عنوان کشوری الگو برای سایر کشورهای منطقه معرفی نماید. الگویی از یک کشور سکولار-دموکرات با ایدئولوژی اسلام میانه‌رو. بنابراین می‌توان گفت در این زمینه به نوعی به رقابت با نقش الگوساز جمهوری اسلامی و عربستان سعودی می‌پردازد. توضیح اینکه اردوغان در سپتامبر ۲۰۱۱، خواستار تدوین قانون اساسی در مصر براساس اصول لائیسزم، همانند ترکیه شد (دبی-العربیه. نت فارسی، ۱۴ سپتامبر ۲۰۱۱)). دولت ترکیه به شدت به دنبال ترویج روایت و مدل خود در تونس و مصر بود و حتی در سوریه نیز مداخله کرد تا بتواند مدل و الگوی خود را در کشور همسایه خود یعنی سوریه پیاده کند.

ترویج روایت ترکیه از اسلام هم هدف و هم ابزار است. چنانچه ترویج روایت ترکیه از اسلام را در مقابل ترویج روایت ایران از اسلام و تبلیغ وهابیت از

سوی عربستان در نظر گرفته شود، باید گفت ترکیه نیز همانند دو قطب دیگر در نظام منطقه‌ای خاورمیانه به دنبال هدف ترویج روایت خود از اسلام است. اما زمانی که ترویج در راستای دستیابی به نقش رهبری اسلام و الگو واقع شدن در منطقه خاورمیانه در نظر گرفته شود، ترویج روایت ترکیه از اسلام از سوی این کشور می‌تواند به عنوان ابزاری در راستای کسب مقام رهبری جهان اسلام از سوی ترکیه نگریسته شود.

روایت ترکیه از اسلام شباهت و همخوانی زیادی با روایت اخوان‌المسلمین از این دین دارد. از این‌رو حزب عدالت و توسعه در ترکیه دارای پیوندهای عمیق و گسترده ایدئولوژیکی با اخوان‌المسلمین هستند. از طرفی دیگر، اخوان‌المسلمین نیز ترکیه را به عنوان الگویی از یک کشور اسلامی توسعه یافته می‌داند. «اخوان‌المسلمین، کهن‌ترین جنبش اسلام‌گرای توده‌ای در سده بیستم است که خود را «مادر همه جنبش‌های اسلام‌گرای میانه‌رو» می‌داند» (نبوی، ۱۳۹۰: ۲۷). جریان اخوان‌المسلمین همواره خود را حد وسطی میان سکولاریسم و لیبرالیسم غربی از یک‌سو و اسلام‌گرایی افراطی از سوی دیگر تعریف کرده است. بدنه اصلی این جریان هم خواستار پایبندی به میراث اولیه این جریان و هم پذیرش چهارچوب دموکراتیک و مدرن است (واعظی، ۱۳۹۱: ۴۱۱-۳۹۳). در این راستا ترکیه در جهت اهداف ایدئولوژیکی خود و کسب نفوذ در سایر کشورهای عربی، حمایت‌هایی را از اخوان‌المسلمین در کشورهای عربی منطقه، به عنوان مثال مصر و سوریه انجام داده است.

همچنین در اقدامی دیگر ترکیه به اعضای اخوان‌المسلمین، از جمله اخوان‌المسلمین مصر پناهندگی داده است و از تحویل آنها خودداری می‌نماید. همچنین روابط ویژه‌ای میان ترکیه و قطر که یکی دیگر از حامیان اخوان‌المسلمین در منطقه است، وجود دارد و ترکیه حمایت‌های همه‌جانبه‌ای را از این کشور در مقابل فشارهای سایر کشورها، از جمله عربستان، داشته است. در اقدامی دیگر ترکیه به گروه اخوان‌المسلمین اجازه داده است تا شبکه‌های تلویزیونی و ماهواره‌ای خود را در این کشور راه‌اندازی کنند و به تبلیغ و اطلاع‌رسانی در خصوص افکار و اقدامات این گروه در کل جهان اقدام نماید. از جمله این

شبکه‌های ماهواره‌ای و تلویزیونی می‌توان به الرابعه و مصر الان، اشاره نمود. احساس تعلق ترکیه به روایت خاصی از اسلام، تقابل آن با دیگر روایت‌ها را اجتناب‌ناپذیر کرده است. بنابراین، یکی از اهدافی که ترکیه در راستای ماهیت ایدئولوژیک خود پیگیری می‌نماید، تضعیف روایت‌های رقیب از اسلام است که از سوی ایران و عربستان تبلیغ و ترویج می‌شود. پیگیری این هدف را می‌توان از طریق دنبال کردن برخی از اقداماتی که ترکیه در منطقه علیه ایران و عربستان انجام می‌دهد، استنباط نمود. به عنوان نمونه ترکیه در راستای تضعیف روایت ایران از اسلام، بیانات تندى را علیه آیت‌الله خامنه‌ای، رهبر دینی و سیاسی جمهوری اسلامی ایران داشته است (دویچه وله فارسی، (۲۰۱۴/۱۰/۲۴)). همچنین ترکیه در این راستا همواره ایران را متهم به گسترش امپراتوری پارسی و پروژه نفوذ در منطقه می‌کند (بی‌بی‌سی فارسی، (۱ مارس ۲۰۱۷)، (آنکارا/ خبرگزاری آناتولی، (۲۰۱۶/۰۱/۱۲))، (دبی - العربیه. نت فارسی، (۳ مه ۲۰۱۵)). حمایت ترکیه از اخوان المسلمین در سوریه و تشکیل ائتلاف العراقیه از گروه‌های سنی و شیعیان سکولار و اخوان عراقی در منزل شخصی داوود اوغلو برای انتخابات سال ۲۰۱۰، را می‌توان در راستای تضعیف حکومت اکثریت شیعه مورد حمایت ایران در عراق دانست.

همچنین ترکیه برای تضعیف روایت خاص عربستان از اسلام، به حمایت از اخوان المسلمین می‌پردازد، در حالی که عربستان، اخوان المسلمین را به عنوان یک گروه تروریستی محسوب می‌کند. ترکیه همچنین به دنبال حفظ و قوت بخشیدن به ائتلاف خود با قطر به نفع اخوان المسلمین، علی‌رغم اعتراضات و مخالفت‌های عربستان سعودی است. تضعیف روایت رقبا از اسلام از سوی ترکیه هدف است، زمانی که در مقابل تلاش رقبا برای تضعیف روایت خاص ترکیه از اسلام در نظر گرفته شود، و هم ابزار است در جهت دستیابی به هدف کلان‌تر رهبری جهان اسلام از سوی ترکیه.

در جمع‌بندی این بخش باید گفت:

اول این که بخشی از ماهیت سیاست خارجی ترکیه ایدئولوژیک است؛ به گونه‌ای که این کشور به دنبال حاکم نمودن ارزش‌ها و هنجارهای ایدئولوژیک خود در نظام منطقه‌ای خاورمیانه است.

دوم این که ترکیه، اهداف ایدئولوژیکی را در سیاست خارجی خود پیگیری می‌نماید.

سوم این که ترکیه در راستای تحقق اهداف ایدئولوژیکی در عرصه سیاست خارجی در منطقه خاورمیانه، اقداماتی را انجام می‌دهد که این اقدامات در تضاد و تناقض با اقدامات دو قطب دیگر منطقه یعنی ایران و عربستان است.

چهارم این که پیگیری اهداف و اقدامات متناقض و متضاد ایدئولوژیکی از سوی سه قطب قدرت در سطح منطقه سبب ایجاد الگوی روابط مبتنی بر رقابت و تخاصم شده است. می‌توان اهداف متناقض و متضاد برآمده از ماهیت‌های ایدئولوژیک سیاست خارجی ترکیه را در جدولی که در ادامه می‌آید مشاهده نمود.

جدول ۳. اهداف ایدئولوژیک ترکیه در منطقه خاورمیانه

<p>✓ رهبری جهان اسلام به واسطه تجربه امپراتوری عثمانی. ✓ تمایل به تحقق این هدف در بیانات مقامات ترکیه. ✓ ایجاد وحدت و یکپارچگی میان کشورهای اسلامی. ✓ بازیابی اقتدار دوران امپراتوری عثمانی. ✓ پیگیری اهدافی همانند حمایت از مظلومان و مستضعفان در مقابل ظالمان، تحقق عدالت در سطح جهان. ✓ پیگیری این اهداف در بیانات مقامات کشور ترکیه.</p>	<p>رهبری جهان اسلام</p>
<p>✓ ارائه مدل و الگویی از اسلام که دین و سیاست و دین و مدرنیته کنار یکدیگر قرار دارند (ارائه تعریف جدید از اسلام و سکولاریسم). ✓ ارائه الگوی سکولار-دموکرات با ایدئولوژی اسلام میانه‌رو. ✓ دعوت از محمد مرسی برای تدوین قانون اساسی در مصر براساس اصول لائیسزم همانند ترکیه. ✓ ترکیه به دنبال ترویج روایت خود از اسلام در کشورهای مختلف از جمله تونس، مصر، و سوریه بوده‌است. ✓ پیگیری این هدف در بیانات مقامات کشور ترکیه.</p>	<p>الگوی جهان اسلام</p>
<p>✓ حمایت از اخوان المسلمین در مصر: - دادن پناهندگی به اعضای اخوان المسلمین مصر و عدم تحویل آنها به دولت کنونی مصر. - اجازه راه‌اندازی شبکه‌های تلویزیونی و ماهواره‌ای اخوان المسلمین از جمله الرابعه و مصرالان در ترکیه و تبلیغ افکارشان از خاک این کشور. ✓ حمایت از اخوان المسلمین در سوریه. ✓ برقراری روابط ویژه میان ترکیه و قطر و حمایت همه جانبه از قطر در مقابل فشارهای چهار کشور عربی، عربستان، امارات متحده عربی، بحرین و مصر.</p>	<p>حمایت از گروه‌ها و کشورهای حامی روایت خود از اسلام</p>
<p>✓ تضعیف روایت ایران از اسلام: - ارائه بیانات تند علیه آیت‌الله خامنه‌ای. - متهم کردن ایران به گسترش امپراتوری پارتی و پروژه نفوذ در منطقه. - حمایت ترکیه از اخوان المسلمین سوریه. - تشکیل ائتلاف عراقیه از گروه‌های سنی میانه‌رو، شیعیان سکولار و اخوان المسلمین عراق در سال ۲۰۱۰، در راستای تضعیف حکومت با اکثریت شیعه در عراق. ✓ تضعیف روایت عربستان از اسلام:</p>	<p>تضعیف روایت‌های رقیب از اسلام</p>

- حمایت از اخوان المسلمین.
- حمایت از قطر و قوت بخشیدن ائتلاف با این کشور علی‌رغم اعتراضات و مخالفت‌های عربستان سعودی.

نتیجه‌گیری

بر اساس آنچه تاکنون به دست آمد، ترکیه به عنوان یکی از قطب‌های قدرت در سطح نظام منطقه‌ای خاورمیانه اهداف و اقدامات متناقض و متضادی را دنبال می‌کند. ماهیت سیاست خارجی این کشور در نظام منطقه‌ای خاورمیانه، ماهیتی چندگانه و چندبعدی است که دربرگیرنده ماهیت محافظه‌کارانه، تجدیدنظرطلبانه با اهداف محدود و ماهیت ایدئولوژیک یا تجدیدنظرطلبانه با اهداف نامحدود است. اگرچه سیاست خارجی ترکیه در منطقه، در ارتباط با برخی موضوعات، مسائل و کشورها، محافظه‌کارانه است، اما تلاش برای حفظ اهداف محافظه‌کارانه، در مواردی با اقدامات و سیاست خارجی تهاجمی دنبال شده است و یا حداقل به عنوان اقدامی تهاجمی از سوی سایر قطب‌های منطقه برداشت شده است. به عنوان نمونه سیاست ترکیه در قبال کشور قطر و در نهایت احداث پایگاه نظامی در آن کشور، سبب اعتراض و نگاه به دیده تهدید و تردید از سوی کشورهای دیگر، به ویژه عربستان سعودی شده است. لذا می‌توان گفت روح غالبی که بر سیاست خارجی این کشور حاکم است، سیاست خارجی تهاجمی است. لذا می‌توان گفت در پیش گرفتن اهداف و اقدامات متناقض و متضاد در راستای ماهیت‌های سه‌گانه، سبب به وجود آمدن الگوی رابطه‌ای تخصصی و رقابتی در سطح منطقه شده است.

علاوه بر اقدامات و منافع متضاد و متناقض، «سند چشم‌انداز استراتژیک ترکیه ۲۰۲۳»، نشان‌دهنده این امر است که ترکیه درصدد تبدیل شدن به برترین قدرت منطقه‌ای است. بر اساس این سند، تصور و برداشتی که هرکدام از کشورها از ترکیه خواهد داشت، این خواهد بود که ترکیه به دنبال برتری طلبی است و این امر رقابت در سطح منطقه را افزایش خواهد داد که خود سبب افزایش یافتن پیامدهای آناشری در سطح منطقه خواهد شد. از سوی دیگر، اهداف بلندمدت ایدئولوژیکی که ترکیه دنبال می‌کند، یعنی «رهبری دنیای اسلام سنی» (Venetis, 2014: 3-5)، سبب رقابت و تصور و برداشت برتری طلبی ترکیه نزد کشورهای دیگر می‌شود که این امر می‌تواند پیامدهای آناشری را افزایش بیشتری ببخشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. مراجعه شود به سخنان رجب طیب اردوغان، رئیس‌جمهور ترکیه در گفت‌وگو با شبکه تلویزیونی فرانس ۲۴.
۲. مراجعه شود به سخنان رجب طیب اردوغان، نخست‌وزیر ترکیه، در تاریخ ۱۵ ژوئن ۲۰۰۵ و سخنان وی در جریان بیست و دومین اجلاس عادی سران عرب در شهر «سرت» در در اواخر ماه مارس ۲۰۱۰.
۳. مراجعه شود به سخنان «امید پامیر» نماینده دائم ترکیه در سازمان پیمان آتلانتیک شمالی (ناتو) بین سال‌های ۲۰۰۴ تا ۲۰۰۷، که هم‌اکنون از سوی دبیرکل ناتو به عضویت گروه کارشناسان ویژه این سازمان منصوب شده است.
۴. مراجعه شود به سخنان بینالی یلدریم، نخست‌وزیر ترکیه، در سال ۲۰۱۷، در نمایشگاه بین‌المللی صنایع دفاعی و نظامی.
۵. مراجعه شود به سخنان رجب طیب اردوغان، رئیس‌جمهور ترکیه در مراسم افتتاحیه پل یاوز سلطان سلیم.
۶. مراجعه شود به سخنان اردوغان در سال ۲۰۱۷.
۷. مراجعه شود به سخنان رجب طیب اردوغان در کنفرانس مطبوعاتی مشترک با ویلادیمیر پوتین در شهر سن پترزبورگ.
۸. مراجعه شود به سخنان اسمعیل دمیر، دبیر امور صنعت دفاعی وزارت دفاع ترکیه در کنفرانس مطبوعاتی.
۹. مراجعه شود به سخنان رجب طیب اردوغان، در مراسم به آب اندازی کشتی کوچک حنالی آده در توزلا.
۱۰. مراجعه شود به سخنان اردوغان در دسامبر ۲۰۱۵.
۱۱. مراجعه شود به سخنان اردوغان در اوت ۲۰۱۷، در مراسم افتتاحیه مسجد حمیدیه یلدز در استانبول.
۱۲. مراجعه شود به سخنان اردوغان در فوریه ۲۰۱۷.
۱۳. مراجعه شود به سخنان اردوغان در دسامبر ۲۰۱۵، در خصوص اوضاع کشور سوریه.
۱۴. مراجعه شود به سخنان اردوغان در می ۲۰۱۷، در خصوص لزوم اصلاح ساختار شورای امنیت.
۱۵. مراجعه شود به سخنان اردوغان در می ۲۰۱۷، در سخنرانی وی در کنگره فوق‌العاده حزب عدالت و توسعه در آنکارا.
۱۶. مراجعه شود به سخنان اردوغان در سخنرانی وی در مجمع عمومی سازمان ملل در سال ۲۰۱۷.

منابع

الف) فارسی

- آتش، جنید. ۲۰۱۶/۱۱/۱۶. اردوغان: غرب شریک جرم تروریسم است. **خبرگزاری آنا**.
<http://aa.com>
- آنکارا/ **خبرگزاری آنا**. ۲۰۱۶/۰۱/۱۲. اردوغان: ایران سعی می‌کند فتیله روند خطرناک جدیدی را روشن کند <http://aa.com>
- احمدی، حمید و حاتم آبادی فراهانی، فاطمه. ۱۳۹۰. سیاست داخلی و خارجی ترکیه از دیدگاه حزب عدالت و توسعه، **دانشنامه حقوق و سیاست**، شماره ۱۵: ۴۲-۱۱.
- اسپوتنیک**. ۲۰۱۶/۱۱/۱۰. کارشناس در مورد همکاری ترکیه و روسیه: آنکارا به واقعیت پی می‌برد <https://ir.sputniknews.com/opinion/201611101981669/>
- استانبول/ **خبرگزاری آنا**. ۲۰۱۶/۰۸/۲۶. اردوغان: ترکیه پیوسته در حال پیشرفت است <http://aa.com>
- استانبول/ **خبرگزاری آنا**. ۲۰۱۶/۰۸/۰۹. اردوغان: ترکیه و روسیه برای رسیدن به روابط فراتر از سابق عزم راسخ دارند <http://aa.com>
- استانبول/ **خبرگزاری آنا**. ۲۰۱۷/۰۷/۲۱. اردوغان: نمی‌توانید به وجهه ترکیه خدشه وارد کنید <http://aa.com>
- استانبول/ **خبرگزاری آنا**. ۲۰۱۷/۰۷/۲۸. فعالیت نیروگاه‌های هسته‌ای ترکیه تا سال ۲۰۳۰ آغاز می‌شود <http://aa.com>
- استانبول/ **خبرگزاری آنا**. ۲۰۱۶/۰۸/۰۹. اردوغان: ترکیه و روسیه برای رسیدن به روابط فراتر از سابق عزم راسخ دارند <http://aa.com>
- استانبول/ **خبرگزاری آنا**. ۲۰۱۷/۰۵/۲۱. اردوغان: حزب عدالت و توسعه نماد اصلاح در ترکیه است، **خبرگزاری آنا**، <http://aa.com>
- استانبول/ **خبرگزاری آنا** ۲۰۱۷/۰۹/۱۹ اردوغان: ساختار شورای امنیت باید اصلاح شود <http://aa.com>
- باشگاه خبرنگاران جوان**. ۲۳ خرداد ۱۳۹۵. علل حضور نظامی ترکیه در خلیج فارس/ افزایش همکاری ناتو با منطقه، **باشگاه خبرنگاران جوان**، <http://www.yjc.ir>

بی‌بی‌سی فارسی. ۱ مارس ۲۰۱۷. روحانی به اردوغان: ایران با نقض تمامیت ارضی کشورهای منطقه مخالف است <http://www.bbc.com/persian/iran-39133028>

پاریس / خبرگزاری آنا تولی. ۲۰۱۷/۰۷/۰۵. اردوغان: تا وقتی که قطر نخواهد، پایگاه هوایی خود را تعطیل نخواهیم کرد <http://aa.com>

پایگاه خبری تحلیلی انتخاب. ۰۷ دی ۱۳۹۴. اردوغان: اگر ایران پشت اسد نایستاده بود، اکنون بحثی در مورد سوریه وجود نداشت/ ما نوادگان عثمانی‌ها هستیم که از سرزمینی وسیع حفاظت می‌کردند/ میان ظالمان و گروه‌های تروریستی تفاوتی قابل نیستیم <http://www.entekhab.ir/fa/news>

پسنگ، اردشیر و زمردی، زهرا. ۱۳۹۳. بررسی تحولات سیاسی عراق در پرتو سیاست خارجی ایران، ترکیه و عربستان، فصلنامه سیاست خارجی، سال بیست و هشتم، شماره ۳، ۴۹۹-۴۷۷.

توکیو / خبرگزاری آنا تولی. ۲۰۱۷/۰۶/۲۱. دیدار وزرای خارجه ترکیه و ژاپن در توکیو <http://aa.com>

جتی. علی. ۱۳۹۰. ترکیه و مسئله فلسطین (از نگاه دیگران)، تهران: پژوهشکده تحقیقات راهبردی، پژوهش ۲۹.

خبرگزاری جمهوری اسلامی. ۱۹ اردیبهشت ۱۳۹۶. سیزدهمین نمایشگاه بین‌المللی صنایع دفاعی در استانبول برپا شد.

<http://www.irna.ir/fa/News/82523251>

دبی - العربیه. نت فارسی. ۱۷ فوریه ۲۰۱۷. مشروح گفت‌وگوی مفصل رجب طیب اردوغان با شبکه العربیه <https://farsi.alarabiya.net/fa/middle-east>

دبی - العربیه. نت فارسی. ۱۴ سپتامبر ۲۰۱۱. اخوان المسلمین آن را دخالت در امور کشورشان برشمردند، پیشنهاد اردوغان برای تدوین قانون اساسی لائیک در مصر جنجال آفرید <http://www.alarabiya.net/articles/2011/09/14/166837.html>

دبی - العربیه. نت فارسی. ۳ مه ۲۰۱۵. دستیار اردوغان: زینانی که ایران به جهان اسلام زد بیش از اسرائیل است <https://farsi.alarabiya.net/fa/middle-east>

دویچه وله فارسی. ۲۰۱۴/۱۰/۲۴. انتقاد شدید اردوغان از سیاست خامنه‌ای در سوریه <http://www.dw.com>

رنجبر محمدی. مصطفی. ۱۷ مرداد ۱۳۹۶. تناقض در سیاست خارجی ترکیه/ فلسطین یا جهان اسلام؟ الوقت. <http://alwaght.com>

عطایی، فرهاد. شکاری، حسن و عزیزی، حمیدرضا. ۱۳۹۱. سیاست خارجی دولت عدالت و توسعه ترکیه در قفقاز جنوبی، فصلنامه راهبرد، شماره ۶۳: ۶۶-۳۷.

غلامی، طهمورث. ۱۳۹۳. ماهیت دولت و امنیت منطقه‌ای در خاورمیانه (رساله دکترا)، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران.

طباطبایی، سید محمد و فضل‌خانی، اکرم. ۱۳۹۳. سیاست خارجی ترکیه در قبال بیداری اسلامی در جهان عرب، فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، دوره ۷، شماره ۲۵:

۲۲۵-۱۸۵.

گوهری مقدم، ابوذر و مددلو، رامین. ۱۳۹۵. ریشه‌های عثمانی‌گرایی در سیاست خارجی ترکیه (۲۰۰۲-۲۰۱۵)، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، سال پنجم، شماره ۱۷: ۱۴۲-۱۲۱.

وب سایت رسمی مؤسسه رادیو تلویزیون ترکیه، ۲۰۱۷/۰۷/۰۳. ترکیه وابستگی به خارج در زمینه صنایع دفاعی را از میان برمی‌دارد.

<http://yenitr.com/dari/trkhyh/2017/07/03/trkhyh-wbstgy-bh-khrj-drzmynh-sny-df-y-rzmyh-brmydrd-763520>

نبوی، سیدعبدالامیر. ۱۳۹۰. اسلام‌گرایی و تغییر نسل (بررسی تجربه مصر)، رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، شماره ۲۵: ۳۷-۹.

نورالدین، محمد. ۱۳۸۳. ترکیه به کدام سو؟ (حزب عدالت و توسعه در قدرت)، ترجمه عبدالرضا همدانی، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، شماره ۱: ۱۵۴-۱۴۱.

واعظی، محمود. ۱۳۹۱. بحران‌های سیاسی و جنبش‌های اجتماعی در خاورمیانه؛ نظریه‌ها و روندها، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

وب سایت رسمی سازمان رادیو و تلویزیون دولتی ترکیه. ۲۰۱۷/۰۸/۰۴. اردوغان: ما نسل‌های مسلط بر فرهنگ و دین اسلام پرورش خواهیم داد

<http://www.trt.net.tr/persian/trkhyh/2017/08/04/rdwgn-m-nsl-hy-mslt-br-frhng-w-dyn-slm-prwrsh-khwhym-dd-783988>

وی.او.ای. نیوز. ۲۵ شهریور ۱۳۹۰. بازتاب دیدار اردوغان از قاهره در مطبوعات جهان عرب

https://ir.voanews.com/a/turkey_egypt-2011-09-16-129940693/143078.html

هاکان. یاوز. ۲۰۰۹. سکولاریسم و دموکراسی اسلامی در ترکیه، ترجمه احمد عزیزی (۱۳۸۹)، تهران: نشر نی.

یاقوت، محی‌الدین. ۲۰۱۷/۰۵/۰۱. اردوغان: عدالتی در شورای امنیت سازمان ملل وجود ندارد، خبرگزاری آنا تولی <http://aa.com>

ب) انگلیسی

Alessandri, Emiliano. 2010. "Turkey's New Foreign Policy and the Future of Turkey-EU Relations". The International Spectator. **Italian Journal of International Affairs**. Volume 45: Issue 3. P. 85-100.

Bechev, Dimitav. 2011. "Turkey's rise as a regional power". **Springer Link**. Volume 10. Issue 2. P. 173-179.

Bell. Alexandra and Loehrke. Benjamin. 23 NOVEMBER 2009. The status of U.S. nuclear weapons in Turkey, **Bulletin of the Atomic Scientists**. <https://thebulletin.org/status-us-nuclear-weapons-turkey>

- Cappello. John. Megahan. Patrick. Hannah. John and Schanzer. Jonathan. 2016. **Covering the Bases Reassessing U.S. Military Deployments in Turkey After the July 2016 Attempted Coup d'État**. A division of the FOUNDATION FOR DEFENSE OF DEMOCRACIES Washington. DC. FDD PRESS. http://www.defenddemocracy.org/content/uploads/documents/Covering_the_Bases.pdf.
- Davutoglu, Ahmet. 2001. **Stratejic Derinlik: Trukiye'nin Uluslararası Konumu**. basin 5. yayin: kore. Istanbul.
- Davutoglu, Ahmet. 2009. "Evet Yeni Osmanlıyız." **haber7**. <http://www.haber7.com/siyaset/haber/456312-ahmet-davutoglu-ve-yeni-osmanliyiz>.
- Davutoglu, Ahmet. 2011. "Cihan Devleti 12 Yıl İçinde kurulacak." **Radikal**. http://www.radikal.com.tr/politika/davutoglu_cihan_devleti_12_yil_icin_de_kurulacak-1047285.
- Davutoglu, Ahmet. 2013. "Bingazi'yi Erzurum'a Bağlayacağız." **En Son Habar**. 2013/5/7. <http://www.ensonhaber.com/ahmet-davutoglubingaziyi-erzuruma-baglayacagiz-2013-03-03.html>.
- Davutoglu, Ahmet. 2013. "Şimdi Cözmenin Tam Vakti." in *Ihlas Son Dakika*. 2013/5/10. http://www.ihlassondakika.com/haber/Davutoglu-Simdi-cozmenin-tamvakti_538393.html.
- North Atlantic Treaty Organization**. April 2014. The Istanbul Cooperation Initiative (ICI). https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2014_04/20140331_140401-factsheet-ICI_en.pdf. P. 1-2.
- FLOOD. REBECCA. Aug 8, 2017. Turkey is trying to get an ATOMIC BOMB in secret weapons plan, **warns expert**. <https://www.express.co.uk/news/world/838694/Turkey-atomic-bomb-Recep-Tayyip-Erdo-an-nuclear-weapon-fears>
- Ibrahim. Fouad. 2006. **The Shi'is of Saudi Arabia**. London: Saqi Press.
- Kaya, M.K & Karaveli, Halil. 2009. "Vision or Illusion? Ahmet Davutoglu's State of Harmony in Regional Relations". **Turkey Analyst**. vol. 2. no. 11. 5 June 2009. P. 1-3.
- Leurdijk, Dick A. 2004. NATO's Mediterranean Dialog The Emergence of a Front Line in the War on Terrorism. **Atlantische Commissie**. Retrieved 04 from: https://www.atlcom.nl/ap_archive/pdf/AP%202004%20nr.%204/Leurdijk.pdf. P. 1-6.

- Nichols, Tom .Stuart. Douglas .McCausland. Jeffrey D. (Editors) (April 2012) TACTICAL NUCLEAR WEAPONS AND NATO. **Strategic Studies Institute (SSI) ISBN 1-58487-525-9.** <http://ssi.armywarcollege.edu/pdffiles/pub1103.pdf>.
- Reuters.** SEPTEMBER 27. 2013 Chinese firm wins Turkey's missile defense system tender. Reuters. <http://www.reuters.com/article/us-trump-asia/trump-warns-rogue-regime-north-korea-of-grave-danger-idUSKBN1D809B>
- Schweller, Randall L. 2014. "China's Aspirations and the Clash of Nationalisms in East Asia: A Neoclassical Realist Examination." **International Journal of Korean Unification Studies.** 23.2 . P. 1-40.
- Shalal, Andrea. DECEMBER 11. 2014. Italy. Turkey to service F-35 jet. engine in Europe: Pentagon. **Reuters.** <http://www.reuters.com/article/us-lockheed-fighter-maintenance/italy-turkey-to-service-f-35-jet-engine-in-europe-pentagon-idUSKBN0JP21J20141211>.
- Rühle, Hans. September 22. 2015. Is Turkey Secretly Working on Nuclear Weapons?. **The National Interest.** <http://nationalinterest.org/feature/turkey-secretly-working-nuclear-weapons-13898>.
- The Scientific and Technological Research Council of Turkey. n.d. Vision 2023. **tubitak.gov.tr.** <http://www.tubitak.gov.tr/en/about-us/policies/content-vision-2023>.
- Venetis, Evangelos. 2014. The Struggle between Turkey & Saudi Arabia for the Leadership of Sunni Islam. Research Fellow, **Middle Eastern Studies Programme, ELIAMEP, Greece.** https://www.files.ethz.ch/isn/176753/WORKING-PAPER-_Venetis-Ev.pdf. P. 1-12.
- Woolf, Amy F. August 2. 2016. U.S. Nuclear Weapons in Turkey. **the Federation of American Scientists** (IN10542). <https://fas.org/sgp/crs/nuke/IN10542.pdf>. P. 1-2.
- Williams, Stuart and Ozerkan, Fulya . 14 May 2016. Resentment over Sykes-Picot deal still drives Turkey foreign policy. **Middle East Eye.** <http://www.middleeasteye.net/news/resentment-over-sykes-picot-deal-still-drives-turkey-foreign-policy-1388324353>.